

Turfan Bölgesindeki Uygurca Yazmaların

Kullanımıyla İlgili Neler Biliyoruz?*

Simone-Christiane RASCHMANN (Berlin)**

Çev. Dilek BEKTAŞ***

Özet

Turfan bölgesine yapılan dört keşif gezisinde elde edilen malzeme arasında bulunan 8000 civarında X.– XIV. yüzyıllara ait Eski Türkçe metin, 1902 ve 1904 yılları arasında Doğu Türkistan'dan Berlin Sanat Tarihi müzesine getirilmiştir. Son yıllarda, Berlin Turfan koleksiyonunda korunan bu Eski Türkçe malzeme üzerinde yapılan araştırmalar epey ilerlemiştir. Çok sayıda yayın ve katalog basılmıştır. Bu makale, neredeyse istisnasız bütün Eski Uygurca yazmalara ilişkin bazı izahlar sunmaktadır. Uygurca yazmalar, Uygurlar hakkında çok az bilgi ihtiva eder, ama bu metinler epey bir çeşitlilik göstermektedir ve Eski Uygur hayatının farklı alanlarında yazma kültürünün yaygın olduğunu bizlere kanıtlar. Yazılı kaynakların kökenini belirlemek, müstensihin ve bu yazmaları tanzim edenin kimliğini tespit etmek için detaylı çalışmalar gerekmektedir.

Turfan bölgesi ve Batı Uygur hükümdarlığı ile Moğol İmparatorluğu (IX-XIV. yüzyıllar) egemenliği altındaki kuzey ipek yolu komşuluğunda bulunan bölgelerde bulunan Eski Uygur yazmalarının kullanımı hakkındaki bilgilerimiz, çoğunlukla dünyanın muhtelif yerlerinden gelen Orta Asya yazmaları koleksiyonu arasında ve çoğunluğu eksik olan metinlerden elde edilen verilerle sınırlıdır.

Malzeme

Berlin Turfan koleksiyonunun Eski Türkçe kısmı, büyük bir çeşitliliğe sahip Turfan metinlerinin iyi bir örneğini teşkil eder. Farklı ölçülerdeki 8000 yapraktan oluşan bu koleksiyon “Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschafte”¹ kurumunda ve “Asiatische Kunts, Berlin Dahlem” bölümünde muhafaza edilmektedir.

Bu metin kalıntılarının çoğu, Soğut yazısından geliştirilen olan Uygur yazısıyla yazılmıştır, ancak bazı parçalar Runik, Mani, Nesturi, Soğut, Brāhmī veya Tibet alfabesiyle

* Makalenin orijinal künyesi için bkz. Raschmann, Simone-Christiane (2014). “What Do We Know about the Use of Manuscripts among the Old Uighurs in the Turfan Region?”. Eurasian Studies. XII: 523-540+XIII-XX.

** Katalogisierung der Orientalischen Handschriften in Deutschland Alttürkische Handschriften aus den Turfanfunden Jägerstr. 22-23 D - 10117 Berlin/Almanya.

*** Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doktora öğrencisi, mahirdilekbektas@hotmail.com.

¹ Depositum der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung.

yazılmıştır. Yaklaşık 2000-8000 arasındaki Eski Türkçe fragman, Uygurların kendi imal ettikleri kağıtlara yazılmıştır. Bu metinler bize içerik bakımından –dinî, edebî, hukukî ve sivil– geniş bir çeşitlilik sunar. Metinlerin sol sayfaları hatta kenar boşlukları çoğunlukla Çince, bazen de Soğdca, Süryanice, Tibetçe ve Moğolca yazılmıştır.

Tarihlendirme, bu metinlerde büyük bir problemdir. Bunların büyük bir kısmı tarih taşımamaktadır. Ayrıca, eğer metinde bir tarih varsa, örneğin, hukukî bir metinde, 12 hayvanlı takvime göre tarih verilir ve bu durum, kesin bir tarih belirlemeye imkân tanımaz. Birkaç nüsha içinde Oniki hayvanlı takvim ile birlikte birleşik on mühür muhafaza edilmiştir. Bu da altmış yıllık bir zaman dilimi içinde yaklaşık bir tarihlendirmeye imkân verir. Kesin bir tarihlendirme için en önemli yardım, tarihî bir karakterin geçmesi ya da çevirenin, müstensihinin ya da metni yazdırmanın adının yazılmış olmasıdır. Son olarak, yazmanın bazı filolojik ve ortoğrafik özellikleri de bir ölçüde tarihlendirme problemini çözmede bize yardımcı olabilir.

Bununla birlikte, Mani çevresi Uygur kültüründe yazılan, X. ve XI. yüzyıllara ait 800 civarında metin tespit edilmiştir. Bu metinler ağırlıklı olarak Mani çevresi edebiyatına ait mektuplar, manastıra ait fermanlar vs.² gibi metinlerden oluşmaktadır.

Budist Uygur metinleri, tamamıyla farklı bir görüntü arz eder. IX. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar uzanan bu dönemde, Budist metinler okundu, kopyalandı, tercüme edildi ve telif-tercüme eserler ortaya çıktı. Budizimin Uygurlar arasındaki bütün özelliklerini gösteren bu fragmanların sayısı binin üzerindedir ve bu metinler Eski Türkçe metinlerin büyük bir kısmını oluşturur. Çok farklı biçimdeki tahtabaskı kalıplarla hazırlanan yazmalar vardır. Bunların arasında en yaygın olanı değişik ölçülerdeki *pothī* kitaplar olsa da tomarlar, katlanmış kitaplar ve ciltli kitap türünde hazırlanan metinler de mevcuttur.

Budist Uygur metinlerinin çoğu, Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğdca'dan çevrilmiştir. Ayrıca, Theravāda Budist Āgama'larından alıntı Çince-Eski Uygurca iki dilli eserler de oldukça fazladır. Ancak bu Uygurca metinler arasında, aliterasyonlu Budist şiirleri ile din adamlarına ait tövbe metinleri gibi orijinal Budist edebiyatına ait bazı örnekler de bulunur.

Çoğunlukla Turfan bölgesindeki Bulayık, Kurutka ve Hoço şehirlerinden ele geçirilen yaklaşık 50 metin, Hristiyan Türklere ait küçük bir koleksiyonda bulunur. Din dışı metinler

---

² Daha geniş bilgi için bkz. Wilkens, Jens, *Alttürkische Handschriften. Teil 8: Manichäischtürkische Texte der Berliner Turfansammlung* (Stuttgart: Franz Steiner, 2000. [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/16]).

arasında tıpla ve astronomiyle ilgili metinler olduğu gibi, yaklaşık 780 yaprak ekonomiyle ilgili sivil metin özelliğindedir.³ Bu metin çalışmaları batı Uygur hükümdarlığı zamanındaki eski Uygurların (IX-XIII. yüzyıl) ve Moğol döneminin (XIII-XIV. yüzyıl) tarihî ve sosyal yaşamlarıyla ilgili büyük öneme sahip olsa da, metinlerdeki yazı el yazısı olduğu için ve yıpranmış küçük fragmanlar hâlinde olduğu için bunların incelenmesi epey zordur.

Yazmaların Kullanımına İlişkin Veri

Daha öncede belirtildiği gibi, çoğu metin ya da metin kalıntıları Budizm içeriklidir. Budist metinlerin genellikle bir sutrâyı veya sutrânın sadece bir bölümünü istinsah etmenin, yazdırtan kişiye sevap (punya) kazandıracağı fikriyle yazıldığı bilinmektedir.

Sadece çok sayıda metin değil, aynı zamanda aynı metnin birçok farklı kopyası, yani Berlin Turfan koleksiyonunda 8000 parçanın 1000'den fazlası, bu metinler arasındadır. Bunun için Uygurlar tarafından okunan kutsal *Altun Yaruk Sudur*, Skr. *Suvarṇaprabhāsottamasūtra* 'Altın Işık Sutrâsı' kanıt gösterilebilir. Bu konunun hala detaylı bir incelemeye ihtiyacı varsa da, bu metnin katalog derlemesi sırasında 69 tane yazmasının tespitini daha önce yapabilmişim.⁴ Muhtemelen öneminden veya popülerliğinden dolayı (örneğin, Jātaka hikâyelerinde olduğu gibi) *Altun Yaruk Sudur*'un bazı bölümlerinin istinsahı diğerlerine nazaran daha çok tercih edilmiş olmalıdır. Hatta Berlin koleksiyonundan bir örnek bu bölümlerin müstakil tek bir metin haline geldiğini de göstermiştir.

Kayıt numarası U 2585 olan *Kṣanti Sekiz* [yégirmi] (Levha XIII.1) adlı metnin sayfa numaralarının kısmen korunmuş olması sayesinde bu metnin en azından *Altun Yaruk Sudur* kaynaklı müstakil bir tövbe metni olduğunu öğreniyoruz (*kṣanti kılma*). Diğer taraftan, eğer bu metin tam bir metnin parçası olsaydı *üçünç ülüş sekiz yégirmi* şeklinde bir sayfa numarası metinde yazmazdı. Zira bu kısım sūtranın 3.kitabının (*üçünç ülüş*) içinde bulunmaktadır.

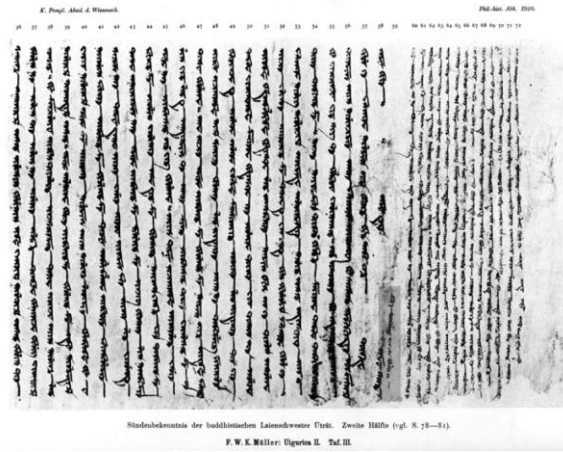
³ Ekonomik ve sivil belgeler için bkz. Raschmann, Simone-Christiane, *Alttürkische Handschriften*. Teil 13: *Dokumente*. Teil 1 (Stuttgart: Franz Steiner, 2007. [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/21]); *Alttürkische Handschriften*. Teil 14: *Dokumente*. Teil 2 (Stuttgart: Franz Steiner, 2009. [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/21]). Michael Knüppel tarafından derlenen tıp, astronomi, büyü kitapları, takvimlerle ilgili metin katalağı hazırlanıyor. (Knüppel, *Alttürkische Handschriften*. Teil 17: *Heilkundliche, volksreligiöse und Ritualtexte*, (Stuttgart: Franz Steiner, 2013 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/25. [çev. notu]

⁴ Krş. Ehlers, Gerhard, *Alttürkische Handschriften*. Teil 2: *Das Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmapathāvadānamālā*. Depositum der preußischen Akademie der (Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin, Stuttgart: Franz Steiner, 1987. [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland. XIII/10]); Raschmann, Simone-Christiane, *Alttürkische Handschriften*. Teil 5: *Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras*. Teil 1: *Vorworte und Erstes bis Drittes Buch* (Stuttgart: Franz Steiner, 2000. [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XII/13]); *Alttürkische Handschriften*. Teil 6: *Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras*. Teil 2: *Viertes und Fünftes Buch* (Stuttgart: Franz Steiner, 2002 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland XIII/14]); *Alttürkische Handschriften*. Teil 7: *Berliner Fragmente des Goldglanz Sūtras*. Teil 3: *Sechstes bis Zehntes Buch-Kolophon, Kommentare und Verifizierungen-Gesamtkonkordanzen* (Stuttgart: Franz Steiner, 2005. [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/15]).

Koleksiyonda var olan bu metnin çeşitli kopyaları arasında dikkati çeken diğer bir özellik de şudur: Metnin belirli bölümlerinde bu metin sayesinde tövbe eden insanların isimleri vardır. Bu yüzden farklı kopyalarda farklı isimlerle karşılaşırız. Örneğin, neredeyse tamamı korunmuş olan Altun Yaruk Sudur'un St. Petersburg nüshasında (Suv 133,12) *men* 'ben' geçtiği halde, yıpranmış Berlin versiyonundaki U 909 numaralı fragmanda iki şahıs adı geçmektedir: *Taz Tutuñ* ve *Yürüñ Tutuñ* (Levha XIII.2). Bu metnin son zamanlarda keşfedilen başka bir nüshasında (Mainz 20) *Sarıg Teñrim* ve *Mısır Kaya* şeklinde özel isimler de vardır.

Muhtemelen orijinal Uygurca metin *Kşanti (Kılmak Atlıg) Nom Bitig* 'Tövbe Etmek Adlı Sūtra'dır. Çok sayıda nüsha, bu metnin farklı yazmalarına aittir. Ayrıca *Kşanti Kılğuluk Nom Bitig* 'Günahlardan Kurtulma Kitabı' Çince'den çevrilmiştir.⁵Tövbe eden kişilerin özel isimlerinin çok çeşitli olması ve ortaya çıkan sevabın bu kişilere tevcih edilmesi bu tövbe şeklinin Budist Uygurlar arasında yaygın olarak kullanıldığını açıkça gösterir⁶.

Manastır mensubu olmayan *Ütret* isimli bir kadın için ayrı bir tövbe metni yazılırken müstensih bir hata yapmış ve ana metnin sonuna metnin içeriğiyle ilgili ketebe kaydında şu notu düşmüştür: *meke tökülti yazok bolmazun* 'mürekkep döküldü, günah olmasın'. Ana metni, daha küçük harflerle yazılan bir ketebe kaydı takip ediyor(Resim 1)⁷.

⁵ Berlin Turfan koleksiyonunda muhafaza edilen Eski Uygurca günah çıkartma metinlerinin kataloğu Jens Wilkens tarafından hazırlanmıştır. Bkz. Wilkens, Jens, *Altürkische Handschriften. Teil 9: Buddhistische Beichttexte* (Stuttgart: Franz Steiner, 2003. [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/17]).

⁶ *Kşanti Kılğuluk Nom Bitig* ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz Jens Wilkens, *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig*, Teil 1-2 (Turnhout: Brepols, 2007. [Berliner Turfantexte XXV/1-2]): s. 7-9.

⁷ Bu metnin orijinali, II. Dünya Savaşı sırasında kaybolan başka fragmanlarla birlikte siyah beyaz fotoğraf halinde F. W. K. Müller tarafından yayımlanmıştır. Bkz. Müller, Friedrich Wilhelm Karl, *Uigurica II* (Berlin: Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, in Kommission bei G. Reimer, 1910 [Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, no. 3]): 76-83+II-III.

Resim 1: Ütret'in günah itirafına ait fragman [Fotoğraf, Müller, Uigurica II, Berlin 1910'dan alınmıştır]

Yazma hakkında müstensihin bilgi verdiği kısımlar bu kitapların okuyucuları hakkında bize önemli bilgiler sunar. Bazı çalışmalarda,⁸ kopyayı kimin düzenlediği, kopyaladığı metni hangi nedenlerden ötürü tercih ettiği ile ilgili bilgiler veren Uygur ketebe kayıtları daha önce incelenmiştir.

U 4921 numaralı fragman sadece sağ tarafının yazılı olduğu bir tomar parçasıdır. '*Avalokiteśvara Bodisatvaya Övgü*' adlı bu metnin sonundaki ketebe kaydı korunmuştur (Levha XIV.1). Bu yazma, Eski Uygur yazmalarındaki ketebe notu eklenen Budist metinlerin düzenlenmesinde başka bir örneği göstermektedir. Bu ketebe kaydı kolayca tespit edilebilir. Çünkü bu kayıttaki harfler daha küçük ve satır çizgileri ana metne göre birbirine daha yakındır.

Mevcut ketebe kayıtları üzerine yapılan çalışmalar sonucunda biz metindeki ifadelerde yapı ve içerik bakımından bazı ortaklıkların olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu metnin ana bölümü koruyucu ilahların uzun bir listesinin çoğaltılmasıyla elde edilecek sevabın tevcihi hakkındadır. Sadece nadir durumlarda, söz konusu metnin kopyalanarak daha özel amaçların elde edilmesi amaçlanmaktadır. Örneğin, *Avalokiteśvara Sādhana*'daki ketebe kaydından Puking Manastırının (Dadu'da) rahibinin bu ritüeli uygulayacaklara dağıtmak için 1133 yılında bu metni tahtabaskı yöntemiyle bastırdığını öğreniyoruz⁹.

Benzer bir istek, Eski Uygur Türkçesindeki *Yimlangwangki* (U 1949 + U 1614, Levha XIV. 2) adlı sūtra'nın ketebe kaydında da ifade edilmiştir. 'Hoçoda okunsun ve vaaz edilsin. Başkalarına aktarmak amacıyla ben (maalesef yazdıranın adı yok!) Lükçün'de kopyladım'¹⁰.

⁸ Krş. Zieme, Peter, *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço. Kolophon und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*, (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992 [Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 88]); Kasai, Yukiyo, *Die Uigurischen buddhistischen Kolophon* (Turnhout: Brepols, 2008 [Berliner Turfantexte, XXVI]).

⁹ Krş. Kara, Georg ve Zieme, Peter, *Fragmente tantrischer Werk in Uighurischer Übersetzung* (Berlin: Akademie-Verlag, 1976. [Berliner Turfantexte, VII]): s. 66, dip. B 101 ve XLVIII; Zieme, Peter, 'Bemerkungen Zur Datierung Uighurischer Blockdrucke', JA. (eds), *Fragmenta Buddhica Uigurica. Ausgewählte Schriften von Peter Zieme* (Berlin: Klaus Schwarz, 2009): s. 512-527; Yakup, Abdurishid ve Knüppel, Michael, *Alttürkische Handschriften. Teil 1: Tantrische Texte* (Stuttgart: Franz Steiner, 2007. [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/19]): s. 216 (Katalog No. 277); Kasai, Die Uigurischen buddhistischen Kolophon: s. 208 (No. 110)

¹⁰ U 1949 + U 1614/v/9/-13/, krş. Zieme, Peter, *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren* (Berlin: Akademie Verlag, 1985): s. 187-188 (no. 58 ve LXXXIX [Berliner Turfantexte, XIII]; Kasai, Die Uigurischen buddhistischen Kolophone: s. 49-52 (No. 3)

Lükçün X. yüzyılda 22 şehirden birinin adıysa muhtemelen *Koço* burada bütün *koço ulus* ‘Koço devleti’ diğer bir ifadeyle Batı Uygur hükümdarlığı kast edilerek kullanılmıştır¹¹.

Yazmaların çoğundaki karalamalar kopyalanan yazmaların kullanımını gösterir. Yazmaların sık kullanımı, mevcut eski koruma yöntemlerini de gösterebilir. Bu iş, eski kâğıtlardan (folyo) şeritler keserek ve yenilenmeye ihtiyacı olan bir yazmanın hasarlı bölümünü tamir amacıyla bu şeritlerle tutkallayarak yapıldı.

Çince yazmalar, Eski Uygur Türkçesi yazmalarının tamiri için sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin, U 7001 numaralı tomar, *Sekiz Yükmek Yaruk Sudur* olarak tanımlanan bir metindir (SYY). Bu metin ‘Göklerin ve yerin ve sekiz cevherin Buddha tarafından yorumlanmış kutsal Sutrası’ olarak adlandırılan Çince uydurma bir kitap çevirisidir¹². 300’e yakın farklı yazma ve tahtabaskıyla yazılmış SYY metni Berlin Turfan Koleksiyonunda muhafaza edilmektedir¹³. Ayrıca, neredeyse tamamı korunmuş tomarlara yazılan metin, British Museum’daki Stein koleksiyonunda bulunmaktadır (Or. 8212(104)). Bu korunan metinler SYY’nin farklı versiyonlarının olduğunu göstermektedir.

SYY metninin yaygın bir şekilde kullanımı, sūtra’nın orijinal yapısına etki etmiş olabilir. Bu eser, insanları, ev inşa etme, bir cenaze hatta düğün törenleri sırasında metni okumaya ve anlatmaya teşvik etmiştir. Bunu yaparak insanlar talihsizlikten ve korkudan korunmuş ve günlük yaşamlarında da daha huzurlu olmuştur.

Arkası kâğıttan şeritlerle yapıştırılmış U 7001 numaralı metin, Çince tahtabaskı fragmanlarla yazılmış ve *sue yuan wangsheng ji*¹⁴ adlı metnin 18.bölümünün bir parçasıdır. Maalesef, Eski Uygurca yazma metnin arkasındaki beş satırlık el yazısı tahrip olmuş ve bu yüzden okunamamıştır (Levha XV.1).

¹¹ Krş. Moriyasu, Takao, ‘Uighur Buddhist Stake Inscriptions from Turfan’ in Bazin, Louis and Zieme, Peter (eds), *De Dunhuang a İstanbul. Hommage a James Russel Hamilton* (Turnhout:Brepols, 2001): s. 149-223 [Silk Road Studies,5]: özellikles. 192.

¹² Bkz. Oda, Juten, *Bussetsu tenchi hachiyō shinjyūō ikan torukogoyaku no kenkyū*. A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz Yükmäk yaruq or Säkiz Törlügin yarumiş yaltrimiş in Old Turkic, I. Text; II. Facsimile (Kyoto: hözōkan, 2010): II, s. 63-64 (23,2: U 7001 ön) ve 57.

¹³ Berlin Turfan koleksiyonunda saklanan *Sekiz Yükmek Yaruk Sudur*’a ait fragmanların kataloğu için bkz.Raschman, Simone-Christiane, *Altürkische Handschriften*. Teil 18: *Buddhica aus der Berliner Turfansammlung*. Teil 1: Das apokryphe Sutra *Säkiz Yükmäk Yaruk* (Stuttgart: Franz Steiner, 2012 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/26]). Bu metnin tahtabaskıyla yazılmış nüshası Abdurishid Yakup tarafından tavsif edildi: *Altürkische Handschriften*. Teil 12: *Die Uigurischen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung*. Teil 2: *Apokryphen, Mahayana-Sutren, Erzählungen, Magische Texte, Kommentare und Kolophone* (Stuttgart: Franz Steiner, 2008 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/20]): s. 53-75 (Katalog No. 29-59). Brāhmī yazısıyla yazılan üç metin Dieter Maue tarafından tavsif edildi: *Altürkische Handschriften*. Teil 1: *Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift* (Stuttgart: Franz Steiner, 1996 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/9]): s. 174, 216-8 (Katalog No. 42, 82).

¹⁴ Tsuneki Nishiwaki tarafından tavsif edilmiştir (Kyoto).

U 7032 numaralı fragman, *Sekiz Yükmek Yaruk Sudur* gibi başka bir kopyanın parçasıdır¹⁵. Ancak bu Eski Uygurca yazma da yazmanın tamiri için kullanılmıştır. Örneğin, U 7068 numaralı metinde bulunan *borluk satgın almuş bitig* ‘şarap bahçesi satış sözleşmesi’ başlıklı kısım (Levha XV.2), SYY’nin parşömen kâğıdına yazılmış başka bir yazmasının parçasıdır.

Yukarda belirttiğimiz müstensih dışındaki bireyler tarafından eklenen karalama ve yazılara geri dönelim. Çoğunlukla bu yazılar metindeki çalışmaları göstermek için okuyucular tarafından eklenmiştir. Diğer karalamalar, sadece yaptıkları çalışmaları not alma gibi görünüyor. Bu son kullanım için çeşitli Budist ibareler (örneğin, övgü ve *dhārāniler*), tarih formülleri, sözleşme ve mektuplardaki standart ifadeler sıklıkla kullanılmıştır.

Eski Uygur okuyucuları tarafından yazılan notlar, Çince elyazmalarında da mevcuttur ve bu notlar, Budist çevreye ait eski Uygurlar arasında çift dilliliği ve entelektüel düzeyi göstermektedir. Aşağıda bunlarla ilgili iyi örnekler bulunmaktadır.

Dīrghāgama-Sūtra’nın Çince bir versiyonu olarak tanımlanan tahtabaskıyla yazılmış metnin(Ch/U 3910a)arkasında Uygurca kısa bir ketebe notu buluyoruz (Levha XVI)¹⁶. Bu ketebe notunda, sūtranın Çince başlığı, *zhang ahan jing*, Uygur transkripsiyonuyla *ço-agaam* şeklinde ön tarafta gösterilmiştir ve okuyucunun ismi *Mısır Şabi-k(i)ya* olarak kaydedilmiştir. İsmiinin ikinci kısmındaki *Şabi-k(i)ya* (Çincesha mi = Skr.*śrāmaṇera*), onun bu işte usta değil, acemi olduğunu göstermektedir.

Zhang ahang Jing’in (*Dīrghāgama-Sūtra*) tahtabaskıyla yazılan diğer bir Çince parçası, farklı Eski Uygurca metinleri ihtiva eder(Levha XVII.1). 46 satırlık kısmen Uygur el yazısıyla yazılan yazı Eski Uygurca *avadāna* metnine aittir¹⁷. Eski Uygurlar, çoğunlukla Çince metinlerin(normalde sadece bir tarafı yazılmıştır) boş taraflarını kendi metinlerini yazmak için, hatta kendi dillerinde yeni elyazmaları veya belgelerin üretimi için kullanmışlardır. Fakat Ch 5546’nın arka tarafına yazılan metnin son parçası, Uygur transkripsiyonuyla *ço a-gaam* ve Çince karakterlerle *zhang ahan* olarak gösterilen başlıktan görülebileceği gibi ön tarafa kopyalanan Çince metni okuyan en az üç farklı müstensih tarafından yazılan bazı ek notlar içerir. Bu okuyuculardan ikisinin yaşlarını belirtmeleri oldukça ilginçtir: *Domuz yılının*

¹⁵ Oda, A study of the Buddhist Sūtra: II, s. 68 (text 31, 1) ve 1.63.

¹⁶ Bkz. Kudara, Kōgi and Zieme, Peter, “Uigurische Āgama-Fragmente (1)”. *Altorientalische Forschungen*, X (1983): s. 269-318, s. 272, 312 fig. 4; Kasai, Y. *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*: s. 47 (No. 1); Raschmann, *Alttürkische Handschriften*. Teil 14: *Dokumente*. Teil 2: s. 167 (Katalog No. 476).

¹⁷ Bkz. Zieme, Peter, “Der Wettkampf Śāriputras mit den Hāretikern nach einer alttürkischen Version”, in Laut, Jens Peter and Ölmez, Mehmet (eds.), *Bahşı Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags*. 60. *Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı* (Freiburg-Istanbul: Simurg, 1998 [Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 21]): s. 429-47 ve XIX-XXI.

dördüncü ayının ilk günü, ben MYŞ Tutuñ-k(t)ya (ismin sadece bir kısmı korunmuş) 17 yaşında bunu zikrediyorum (sesli okuyorum). Ayrıca, Öküz yılı, dördüncü ayın yirmi dördüncü günü, ben, Yıgmış K(a)y-a, bu Zhang ahan metnini 9 yaşında zikrediyorum (sesli okuyorum). Belki Buddha olabilirim!¹⁸ Son notta belirtilen küçük yaş oldukça şaşırtıcıdır.

Kişi adlarının çoğunda *tutuñ* ibaresi vardır. Biz bu ibareye sahip kişilerin Budist topluluğunun aktif üyeleri olduklarını düşünüyoruz. *Tutuñ* ibaresi sadece yaygın olarak isimlerin sonunda kullanılan Çince *du tong* kaynaklı Budist bir unvandır¹⁹.

Çince Elyazmalarının Yeniden Kullanımı

1. Eski Uygurca Budist Kitapları Yapmak için Yeniden Kullanım

Eski Uygurlarda, Çince elyazmalarının ikincil kullanımıyla yeni elyazmaları ve belgeler oluşturulmasına dönelim. Eski Uygurlardan kalma veya kısmen muhafaza edilen bazı kitaplar ile bir kısım dinî kitaplar, Çince elyazmalarının yapraklarının, parşömen kâğıtlarının kesilerek ve katlanarak yeniden kullanılmasıyla üretilmiştir. Aşağıda, Berlin Turfan koleksiyonundan bazı örnekler bu yeniden kullanıma örnek olarak verilecektir.

Birinci örnek, küçük dikişli bir kitapçıktır (Levha XVII.2). Bu kitapçık, Berlin Turfan Koleksiyonunda Ch/U 7729 raf numarasıyla korunmaktadır. Maalesef kitapçık epey tahrip olmuştur. Bugün gözlemleyebildiğimiz kadarıyla, kitapçık Uygur yazısı transkripsiyonuyla Çince yazmak için kullanılmıştır. Bu metin 2009'un sonlarında Masahiro Shōgaito tarafından yayınlanmıştır²⁰. Bu metinden, Çince elyazmalarının Eski Uygurlar tarafından kullanımının çok özel bir yönünü gösterdiği için burada bahsediyoruz. Bu küçük kitapçık iki tip metin içermektedir: 1.Çince yazılı sayfalar, *da ban niepan jing* (Mahāyāna Mahāparinirvāna Sūtra) ve *jingang banruo boluomi jing* (Vajracchedikā Sūtra) adlı iki farklı Çince Budist metinlere ait olarak tespit edilmiştir; 2. Uygurca yazılı sayfalar (yukarıda belirtilen metinlerin aynısıdır). Çince metne Uygurca yazmak için önce orijinal Çince parşömenler ortasından yatay olarak ve daha sonra dikey olarak kesilmiştir. Son olarak bu şekilde kesilen sayfalar 'kelebek bağı' adı verilen sisteme göre ciltlenir. Bu kitap açıldığında okuyucu, ya Çince iki sayfayla ya da

¹⁸ Bkz. Kasai, Y. *Die uighurischen buddhistischen Kolophone*: s. 48 (No. 2a-d).

¹⁹ Bkz. Hamilton, James, "Les titres *šāli* et *tutung* en ouïgour" *JA*, CCLXXII/3-4 (1984): s. 425-437; Oda, Juten, "Uiguru no shōgō 'tutung' to sono shūhen [Concerning theUighur Appellation 'Tutung']", *Tōyōshi kenkyū. The Journal of Oriental Researches*, XLVI/1 (1987): s. 57-86; Zieme, Peter, "Sur quelques titres et noms des bouddhistes turcs," in Dor, Rémy (ed.), *L'Asie centrale et ses voisins. Influences réciproques*, (Paris:Publications Langues'O, 1990): s. 131-9, s. 136, vd. [Raschmann ve Wilkens tarafından yeniden basılmıştır (eds.), *Fragmenta Buddhica Uigurica*: s. 574-82].

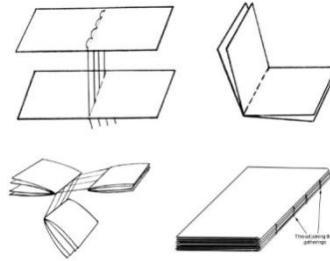
²⁰ Shōgaito, Masahiro, "The Fanwangjing 梵網經(Brahmajāla-sūtra): A Chinese text transcribed in the Uighur script", in Dingjing, Zhang and Yakup, Abdurishid (eds.), *Tujue yuwenxue yanyiu: Geng Shimin jiaoshou bashi huadan jinian wenji* [Studies inTurkic philology. Festschrift in honour of the 80th birthday of Professor Geng Shimin] (Beijing: Minzu University Press, 2009): s. 426-34.

Uygurca iki sayfayla karşılaşır. Gerçek şu ki Çince iki sayfanın birbirine ters olarak düzenlenmiş olması sayfada yazı malzemesi olarak kullanılacak boş alanı ortaya çıkarmıştır. Uygurca yazılı Çince metin kalıntılarının büyük bir kısmının *fanwanjing* (the Brahmajāla-sūtra) adlı bir metne ait olduğu tespit edilmiştir.

Diğer örnek daha iyi korunmuştur. Burada, Uygur yazısıyla yazılmış **Insadi Sutra* adıyla bilinen ve ilk olarak 1974’de Semih Tezcan tarafından yayınlanan uzun Eski Türkçe metinden bahsediyorum²¹. Eserin adından kesin olarak emin değiliz. Bu metnin ana konusu *pravāraṇa* törenidir. *Fanwanjing* gibi, bu metin de Çince elyazmasının karşısına yazılmıştır. Ch/U 7570 raf numarasıyla Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Turfan koleksiyonunda korunan söz konusu elyazma 72 sayfadan oluşan, dikişli tomar ciltli bir kitapçıktır (Resim 2). *Insadi* kitapçığının yapımında 18 adet Çin kâğıdı kullanılmıştır. Bu kâğıtların her biri yatay olarak katlanarak bu amaç için hazırlanmışlardır. Bunların bazıları, 5 ya da 7 tanesi, bir araya getirilmiş, tekrar katlanmış ve katlanan kısım dikişle birleştirilmiştir. *Insadi* kitapçığı üç tomardan oluşur. İlk iki tomar farklı bir Çin kâğıdıyla kaplanmış. Böylelikle dikişten kaynaklanan bütün iplikler kaybolmuştur. *Insadi* kitapçığının her sayfası, şu anda neredeyse görünmez haldeki Çince metin ile birlikte iki tabakadan oluşur. Kitabın dıştan iki tarafında ve baştaki 5 sayfasında metin yoktur.

Insadi Sūtra’nın yazarı, ketebe notuna göre *Çisim* ya da *Çisim Tu*’dur. Metinden öğrendiğimize göre bu kişi *tikeşi çagsı* ‘dikişli kitap’ dediği elyazmasının aynı zamanda sahibidir. O, *Insadi Sūtra*’yı yazarken ya da muhtemelen kopyalarken baştaki ilk 5 sayfayı ve son sayfaları boş bırakmıştır. Çalışmasını bitirdikten sonra ilk iki sayfaya bazı notlar eklemiştir. Örneğin, sūtranın başlığı, kitabın sahibi olarak kendi adını yazması ve kitabın herkes tarafından okunması için kullanılabilecek izah gibi kısımları metne ilave etmiştir.

Resim 2: Dikişli tomarlar.

(Kaynak: <http://idp.bl.uk/education/bookbinding/bookbinding.a4d>)

²¹ Tezcan, Semih, *Das uigurische Insadi-Sūtra* (Berlin: Akademie Verlag, 1974. [Berliner Turfantexte, III]).

Bir süre sonra, başka biri, kitapçığı, muhtemelen baştaki boş sayfaları göz önünde bulundurarak Maitriyi öven iki şiirden oluşan başka bir metin yazmak için kullanmış olmalıdır. Bu durum, kitapçığın sahibinin, üçüncü sayfada değerli kitapçığının, *Sanğa Tu* adında biri tarafından yanlış kullanıldığını, bunun sonucunda kitabın değersiz olduğunu üzülererek not etmesine sebep olmuştur.

III. Alman Turfan heyetinin 15 Kasım 1906 yılında Murtuk'da ortaya çıkardığı bu elyazmasının tarihlendirmesi hala tartışma konusudur. Nâşir, metni XVII. yüzyıl olarak tarihlendirmiştir, ancak metin en pinti hesapla *Yuan* dönemine(XIII-XIV. yüzyıl)ait olmalıdır. Metinde Tārā mantralarının geçmesi, metnin Tantrik Budiziminden etkilendiğini kanıtlar. Hz. Muhammed'ten (*Maxamat*) bahseden bazı ipuçları da bu fikri kuvvetlendirmektedir.

2. Eski Uygur Sivil Belgelerinin Yazımındaki Yeniden Kullanım

Son olarak, sözleşmeler ya da mektup gibi kişisel belgelerin yazımı için elyazmalarının ikinci kez kullanımına ait bazı örnekleri göstermek isterim. Belin Turfan koleksiyonundan Ch/U 7362 numaralı, Çince tahtabaskı metnin aynı şekilde ikinci kez kullanımı için parçalar kesilip hazırlanmıştır (Levha XVIII.2).²² Üst kenar başlığı ve 8 adet kadar Çince karakter–yaklaşık olarak satırın yarısı– metnin sağ tarafında korunmuştur. Ancak, Uygur yazısı arka sayfada ters yönde yazılmıştır. Bazı yerlerde Uygur yazısı, yukarıdan aşağıya kadarki kısımda tamamıyla korunmuştur. Bu eski Uygur belgesi, *Kaşmir Tu*, *Kutlug Temir*, *Sevinç Kay-a* isimindeki farklı şahısların muhtemelen bir çeşit haciz ya da vergi olarak verdikleri farklı miktarlardaki (*küri* 'litre, ölçek') ürünlerin teslimat kayıtları ile ilgilidir. Teslim edilen ürünün türünden bahsedilmemiş, ancak listede kullanılan ölçü birimi bu ürünün tahıl çeşidi olduğunu göstermektedir. Bilinen Eski Uygurca belgelerde *küri* mısırın farklı türlerinin hacmini ölçmek için kullanılan bir ölçü birimidir.²³

Çince elyazmalarının farklı kültürler arasında yeniden kullanımı için Hristiyan toplulukla ilgili, şahıs adlarının yer aldığı bir belge örnek gösterilebilir (Ch/U 7535; Levha XIX.1).²⁴ Kayıttaki notlar Çince elyazmasının sağ tarafındaki satır aralarına ve baştan sol

²² Bkz. Raschmann, *Alttürkische Handschriften*. Teil 14: *Dokumente*. Teil 2, s. 135 (Katalog No. 426).

²³ Bkz. Yamada, Nobuo, "Four Notes on Several Names for Weights and Measures in Uighur Documents", Ligeti, Louis (ed.), *Studia Turcica* (Budapest: Akadémiai Kiado, 1971 [Bibliotheca Orientalis Hungarica, 17]): s. 491-498. [Yeniden basılmıştır: Yamada, Nobuo, *Uigurubun keiyaku monjo shūsei. Sammlung uigurischer Kontrakte (Gesammelte Arbeiten über die uigurischen Dokumente von N. Yamada, Band I.)* edited by Oda Juten, Peter Zieme, Umemura Hiroshi and Moriyasu Takao (Osaka: Osaka University Press, 1993): s. 457-467]; Matsui, Dai, "Unification of Weight and Measures by the Mongol Empire as Seen in the Uigur and Mongol Documents", in Durkin-Meisterernst, Desmond, Raschmann Simone-Christiane, Wilkens, Jens, Yaldiz, Marianne and Peter Zieme (eds.), *Turfan Revisited-The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road* (Berlin: Reimer, 2004 [Monographien zur Indischen Archäologie, Kunts und Philologie, 17]) s. 228-239.

²⁴ Bkz. Raschmann, *Alttürkische Handschriften*. Teil 14: *Dokumente*. Teil 2, s. 136-137 (Katalog No. 428).

taftaki boşluklara yukarıdan aşağıya doğru yazılmıştır. Bu Çince elyazması, *Mahāprajñāpāramitāsūtra*'nın (T. 220 *da bo re bo luo mi duo jing*) Çince versiyonunun bir kopyası olarak belirlenmiştir. Bir önceki örnekte olduğu gibi bu Eski Uygurca belgelerde kişi adları ve kısmen bilinmeyen mahsuller listelenmiştir. Yine metinde *kūri* ve hacim olarak bir sonraki *şıg* (10 *kūri*= 1 *şıg*) ölçü birimlerinden bahsedilmiştir. Bu metnin bir mısır (tahıl) teslim tutanağı olduğunu varsayabiliriz. *Savma Erkegün* 'Hristiyan Sauma' ve [...]P'N Yohnan '[...]P'N John', gibi okunabilen kişi adları, bu kişilerin Hristiyan toplumunun üyesi olduklarını açıkça gösteriyor. Maalesef, belgenin nerede bulunduğunu bilemiyoruz.

Berlin Turfan koleksiyonundaki Süryanice bölümleri içeren iki metni Eski Uygurca mektup taslağı sunduğu için kolaylıkla birleştirebiliriz (Levha XX).²⁵ Uygur yazısının satırları bir Süryani metnin üstüne yazılmıştır. Bu eski Uygur metni çok kısa ve alıcı ismi yanı sıra, gönderen ve müstensih isimlerini de içerir. Metinde sadece *bitigde ne üküş sav ıdalım* 'bu mektupta birçok kelime gönderelim' ibaresi kullanılmıştır. Mektup, *meñü ol* 'ebedi ol' deyişiyle son bulur.²⁶

Ancak, Ch/U 7353 (Levha XIX.2) raf numaralı metinden anladığımız kadarıyla, Eski Uygur elyazmalarının sol tarafındaki boşluklara veya sağ taraftaki kenar boşluklarına yazılması orijinal metnin (Çince, Süryanice vb.) son kez kullanıldığını göstermez.²⁷ Metnin dış görünüşünden açıkça belli olduğu üzere, fragman son olarak bir çeşit ayakkabı tabanı olarak kullanılmıştır. Metnin sol tarafında, kısmen el yazısıyla yazılmış kısım hala belirsizdir. *Tümen Begi* 'Tümen Beyi' ünvanlı bazı şahıs adlarının ismi, metnin sonunda korunmuştur. Metnin sağ tarafında farklı biri tarafında yazılan kötü bir el yazısı görüyoruz. Sağ taraftaki orijinal metin Çince Budist tahtabaskıyla yazılmış *da fang den tuo luo ni jing* (Taishō 1339, C. XXI, Skr.*Pratyutpannabuddhasaṃmukhāvasthitasamādhisūtra*) adlı metindir.²⁸

Bu çeşit yeniden kullanımlar sayesinde, Tang döneminin bazı mezar yerlerini içeren birçok Çince belge elimize ulaşabilmiştir.²⁹

Kitapların Ödünç Verilmesi

Ele geçirilen Eski Uygurca belgeler arasında kitapların ödünç verilmesiyle ilgili hala benzersiz bir sözleşme elimize ulaşmıştır. Bu belge (SI 4b Kr 235) St. Petersburg'daki

²⁵ Bkz. Raschmann, *Altürkische Handschriften*. Teil 14: *Dokumente*. Teil 2, s. 101-102 (Katalog No. 376).

²⁶ Bu metnin yayını için bkz. Raschmann, Simone-Christiane, "Traces of Christiancommunities in the Old Turkish documents", Dingjing, Zhang and Abdurishid Yakup (eds.), *Festschrift in honour of Geng Shimin*: s. 417-418.

²⁷ Bkz. Raschmann, *Altürkische Handschriften*. Teil 13: *Dokumente*. Teil 1, s. 237-238 (Katalog No. 246).

²⁸ Bkz. Kudara, Kōgi, *A General Catalogue of the Chinese Texts from East Turkestan in the Berlin Collection* (Kyoto: Ryukoku University, 2000 [provisional trial edition]): s. 311.

²⁹ Bkz. Scheil, Jörg-Michael, *Die chinesischen Vertragsurkunden aus Turfan* (Stuttgart: Franz Steiner, 1995 [Münchener Ostasiatische Studien, 72]): s. 17.

Şarkiyat enstitüsünde muhafaza edilmekte olup L.Yu. Tuguşeva tarafından 1996 yılında yayınlanmıştır.³⁰ Belgedeki metin şöyledir: “*Tavşan yılının sekizinci ayının onuncu günü, ben, Bilingdu(?) Tutuñ, Burhan Kulı Tutuñ (burhan kulı = Budanın kölesi)beyden Sapagamin ilk tomarı (destesi) dravya’yı (?) aldım. O ne zaman geri isterse, dürüstçe geri vereceğim. Bu mühür benim, Bilingdu Tutuñ’undur. Bu sözleşmeyi ben kendi elimle yazdım.*”

Metinde üçüncü satırdaki son kelimeyi (*diravi*) okumak ve yorumlamak hala büyük bir problemdir.³¹ Burada önerilen *diravi* kelimesiyle Sanskritçeden ödünç alınan *dravya* ‘madde, şey, nesne; herhangi bir şeyin malzemesi; mülkiyet nesnesi’ kastedilmektedir. Aynı cümlede iki Çince alıntı olsa da Sanskritçeden ödünçlemeler de oldukça olağandır: *Sapagam*, Çince karakterlerin Uygurca yazıçevrimi *za ahan jing’in* (Taishō No. 99, the saṃyuktāgama-Sūtra)şeklindedir. *Çir* Çince *Zhi* ‘beş ya da on tomar, kitap tomarı’. Eski Uygur metinleri bu destelerin on tomardan oluştuğundan söz etmişlerdir: *bon om eneyü on küin bir çir kilturup* “”³² ‘ließ er speziell alls dieses (vorligende) Werk (in) zehn Rollen (dazu je) eine Buchumhüllung herstellen’. SI 4b Kr 235 numaralı belgeden, gerçekleşmiş özel bir kitap ödünç alma sözleşmesini öğrenebiliyoruz.

Ödünç verenin adının ilk kısmı olan *Burhan Kulı Tutuñ* ‘Budanin kölesi’ onun Budist bir topluluğa ait olduğunu açıklar. Her ne kadar bir ücret sabitleme olmadan ödünç verme için bir son tarih yerine kiralayanın geri isteyeceği zamana göre bir sınırlama yapılsa da kitap ödünç vermek için yazılı sözleşmelerin yapılmış olması gerçeği, bu kutsal kitapların yüksek değerlerini göstermektedir. Kitabı ödünç alan kişinin adı Çince kökenlidir. O aynı zamanda Budist topluluğun bir üyesidir. Onun adının sonunda da *Tutuñ* ibaresinin olması muhtemelen topluluk içinde ödünç veren kişiyle aynı sosyal statüye sahip olduğunu gösterir. Metinde, satırın sonunda gördüğümüz Çince karakterler muhtemelen mühür olarak yorumlanmalıdır. Siyah mühür ya da (resmi belgelerde) kırmızı mühür, Çin kayıtlarında genellikle belgenin sonuna basılırdı. Buradaki bu iki Çince karakter ‘Bu Ling’in belgesidir’ anlamındadır [ling die].

³⁰ Tuguşeva, L.Yu. “Neskol’ko ujgurskix dokumentov iz rukopisnogo sobraniya Sankt-Peterburgskogo filiala IV RAN”, *Peterburgskoe vostokovedenie. St.Petersburg Journal of Oriental Studies*, VIII (1996): s. 215-238, s. 220-221, 231(facsimile).

³¹ Fragmanda 6 satır vardır. 2. satırda metin başlar ve 6.satıra kadar devam eder, ama metin pek okunaklı değildir.

³² Bkz. Wilkens, *Das Buch von der Südentilgung*: I, s. 62-63 (138-139).

SONUÇ

Günümüzde Eski Uygur edebiyatının dinî ve vesika niteliğindeki sivil içerikli belgelerden muhtemelen sadece çok küçük bir kısmından haberimiz vardır. Büyük kısmı şüphesiz kayboldu. Fakat Doğu Türkistan bölgesinde devam eden Çin kazılarında biraz daha malzemenin bulunmasını ümit ediyoruz. Bununla birlikte, korunmuş çok çeşitli Eski Türkçe metinler Batı Uygur hükümdarlığı ve Moğol döneminde Eski Uygurlar arasında çok geniş bir yazma kültürünün yayıldığını da bize açıkça göstermektedir.

KAYNAKÇA

Ehlers, Gerhard, Alttürkische Handschriften. Teil 2: Das Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmapathāvadānamālā. Depositum der Preussischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Berlin) (Stuttgart: Franz Steiner, 1987 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland. XIII/10]).

Hamilton, James, “Les titres šāli et tutung en ouïgour”, JA, CCLXXII/3-4 (1984): 425-437.

Kara, Georg and Zieme, Peter, Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung (Berlin: Akademie-Verlag, 1976 [Berliner Turfantexte, VII]).

Kasai, Yukiyo, Die uigurischen buddhistischen Kolophone (Turnhout: Brepols, 2008 [Berliner Turfantexte, XXVI]).

Kudara, Kōgi, A General Catalogue of the Chinese Texts from East Turkestan in the Berlin Collection (Kyoto: Ryukoku University, 2000).

Kudara, Kōgi, and Zieme, Peter, “Uigurische Āgama-Fragmente (1)”, Altorientalische Forschungen, X (1983): 269-318.

Matsui, Dai, “Unification of Weight and Measures by the Mongol Empire as Seen in the Uigur and Mongol Documents”, in Durkin-Meisterernst, Desmond and Raschmann, Simone-Christiane, Wilkens, Jens, Yaldiz, Marianne and Peter Zieme (eds.), Turfan Revisited-The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road (Berlin: Reimer, 2004 [Monographien zur Indischen Archäologie, Kunst und Philologie, 17]): 228-239.

Maue, Dieter, Alttürkische Handschriften. Teil 1: Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift (Stuttgart: Franz Steiner, 1996 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/9]).

Moriyasu, Takao, “Uighur Buddhist Stake Inscriptions from Turfan”, in Bazin, Louis and Zieme, Peter (eds.), *De Dunhuang à Istanbul. Hommage à James Russell Hamilton* (Turnhout: Brepols, 2001 [Silk Road Studies, 5]): 149-223.

Müller, Friedrich Wilhelm Karl, *Uigurica: II* (Berlin: Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, in Commission bei G. Reimer, 1910 [Abhandlungen der preußischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, no. 3]).

Oda, Juten, “Uiguru no shōgō ‘tutung’ to sono shūhen [Concerning the Uighur Appellation ‘Tutung’]”, *Tōyōshi kenkyū. The Journal of Oriental Researches*, XLVI/1 (1987): 57-86.

Oda, Juten, *Bussetsu tenchi hachiyō shinjukyō ikkan torukogoyaku no kenkyū. A Study of the Buddhist Sūtra Called Säkiz yükmäk yaruq or Säkiz törlügin yarumış yaltrimış in Old Turkic: I. Text; II. Facsimile* (Kyoto: Hōzōkan, 2010).

Raschmann, Simone-Christiane, *Altürkische Handschriften. Teil 5: Berliner Fragmentedes Goldglanz-Sūtras. Teil 1: Vorworte und Erstes bis Drittes Buch* (Stuttgart:Franz Steiner, 2000 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland,XIII/13]).

Raschmann, Simone-Christiane, “Traces of Christian communities in the Old Turkish documents”, in Zhang Dingjing, Zhang and Yakup, Abdurishid (eds.), *Tujue yuwenxue yanyiu: Geng Shimin jiaoshou bashi huadan jinian wenji* [Studies in Turkic philology. Festschrift in honour of the 80th birthday of Professor Geng Shimin] (Beijing:Minzu University Press, 2009): 408-25.

Raschmann, Simone-Christiane, *Altürkische Handschriften. Teil 18: Buddhica aus der Berliner Turfansammlung. Teil 1: Das apokryphe Sutra Säkiz Yükmäk Yaruk* (Stuttgart:Franz Steiner, 2012 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/26]).

Raschmann, Simone-Christiane, *Altürkische Handschriften. Teil 6: Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras. Teil 2: Viertes und Fünftes Buch* (Stuttgart: Franz Steiner, 2002 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/14]).

Raschmann, Simone-Christiane, *Altürkische Handschriften. Teil 7: Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras. Teil 3: Sechstes bis Zehntes Buch - Kolophone, Kommentare und Versifizierungen-Gesamtkonkordanzen* (Stuttgart: Franz Steiner, 2005 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/15]).

Raschmann, Simone-Christiane, Alttürkische Handschriften. Teil 13: Dokumente. Teil 1 (Stuttgart: Franz Steiner, 2007 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/21]).

Raschmann, Simone-Christiane, Alttürkische Handschriften. Teil 14: Dokumente. Teil 2 (Stuttgart: Franz Steiner, 2009 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/21]).

Scheil, Jörg-Michael, Die chinesischen Vertragsurkunden aus Turfan (Stuttgart: Franz Steiner, 1995 [Münchener Ostasiatische Studien, 72]).

Shōgaito, Masahiro, “The Fanwangjing 梵網經 (Brahmajāla-sūtra): A Chinese text transcribed in the Uighur script”, in Dingjing, Zhang and Yakup, Abdurishid (eds.), Tujue yuwenxue yanyiu: Geng Shimin jiaoshou bashi huadan jinian wenji [Studies in Turkic philology. Festschrift in honour of the 80th birthday of Professor Geng Shimin] (Beijing: Minzu University Press, 2009): 426-34.

Tezcan, Semih, Das uigurische Insadi-Sūtra (Berlin: Akademie Verlag, 1974 [Berliner Turfantexte, III]).

Tuguşeva, Liliya Jusufdžanovna, “Neskol’ko uigurskix dokumentov iz rukopisnogo sobranija Sankt-Peterburgskogo filiala IV RAN”, Peterburgskoe vostokovedenie. St. Petersburg Journal of Oriental Studies, VIII (1996): 215-38.

Wilkens, Jens, Alttürkische Handschriften. Teil 8: Manichäisch-türkische Texte der Berliner Turfansammlung (Stuttgart: Franz Steiner, 2000 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/16]).

Wilkens, Jens, Alttürkische Handschriften. Teil 9: Buddhistische Beichttexte (Stuttgart: Franz Steiner, 2003 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/17]).

Wilkens, Jens, Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣānti Kīlguluk Nom Bitig, Teil 1-2 (Turnhout: Brepols, 2007 [Berliner Turfantexte XXV/1-2]).

Yakup, Abdurishid and Knüppel, Michael, Alttürkische Handschriften. Teil 11: Die Uigurischen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung. Teil 1: Tantrische Texte, (Stuttgart: Franz Steiner, 2007 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/19]).

Yakup, Abdurishid, *Alttürkische Handschriften. Teil 12: Die Uigurischen Blockdruckeder Berliner Turfansammlung. Teil 2: Apokryphen, Mahayana-Sutren, Erzählungen, Magische Texte, Kommentare und Kolophone* (Stuttgart: Franz Steiner, 2008 [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, XIII/20]).

Yamada, Nobuo, “Four Notes on Several Names for Weights and Measures in Uighur Documents”, in Ligeti, Louis (ed.), *Studia Turcica* (Budapest: Akadémiai Kiado, 1971 [Bibliotheca Orientalis Hungarica, 17]): 491-498. [Reprint: Yamada, Nobuo, *Uigurubun keiyaku monjo shūsei. Sammlung uigurischer Kontrakte* (Gesammelte Arbeiten über die uigurischen Dokumente von N. Yamada, Band I.) edited by Oda Juten, Peter Zieme, Umemura Hiroshi and Moriyasu Takao (Osaka: Osaka University Press, 1993): 457-67].

Zieme, Peter, “Bemerkungen zur Datierung uigurischer Blockdrucke”, *JA*, CCLXIX(1981), 385-99 [Reprint in Raschmann, S.-Ch. and Wilkens, J. (eds.), *Fragmenta Buddhica Uigurica. Ausgewählte Schriften von Peter Zieme* (Berlin: Klaus Schwarz, 2009): 512-527.]

Zieme, Peter, “Der Wettkampf Śāriputras mit den Häretikern nach einer alttürkischen Version”, in Laut, Jens Peter and Ölmez, Mehmet (eds.), *Bahşı Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags. 60. doğum yılı dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı* (Freiburg-Istanbul: Simurg, 1998 [Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 21]): s. 429-447.

Zieme, Peter, “Sur quelques titres et noms des bouddhistes turcs”, in Dor, Rémy (ed.), L’Asie centrale et ses voisins. Influences réciproques (Paris: Publications Langues’O, 1990) : 131-139 [Reprint in Raschmann, S.-Ch. and Wilkens, J. (eds.), Fragmenta Buddhica Uigurica. Ausgewählte Schriften von Peter Zieme (Berlin: Klaus Schwarz, 2009): 574-582].

Zieme, Peter, Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren (Berlin: Akademie Verlag, 1985 [Berliner Turfantexte, XIII]).

Zieme, Peter, Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qočo. Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schrifttums aus Zentralasien (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1992 [Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften, 88]).

LEVHALAR

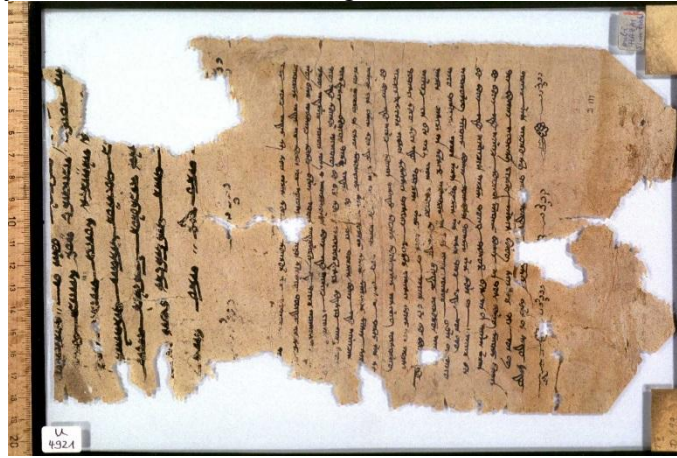
Levha XIII.1: U 2585, Altun Yaruk’tan bir bölüm.
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

Levha XIII.2: U 909, Altun Yaruk’un üçüncü kitabından bir fragman.
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

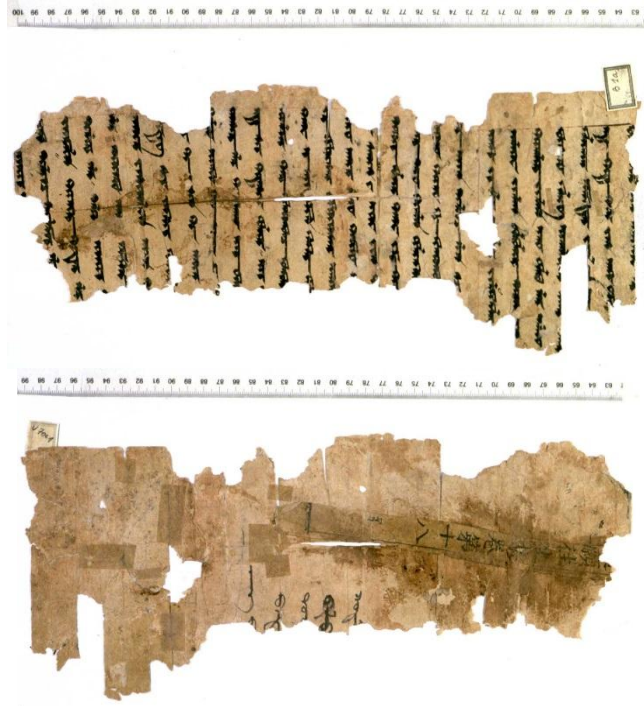
Levha XIII.3: U 3903, *Kşanti Kılmak Nom Bitig*'ten bir fragman.
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

Levha XIV.1: U 4921, Avalokiteśvara Bodhisattva'ya Övgü'nün son kısmı ve ketebe kaydı.
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

Levha XIV.2: U 4921, Yimlangwangki'nin tamir edilip birleştirildiği fragman.
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

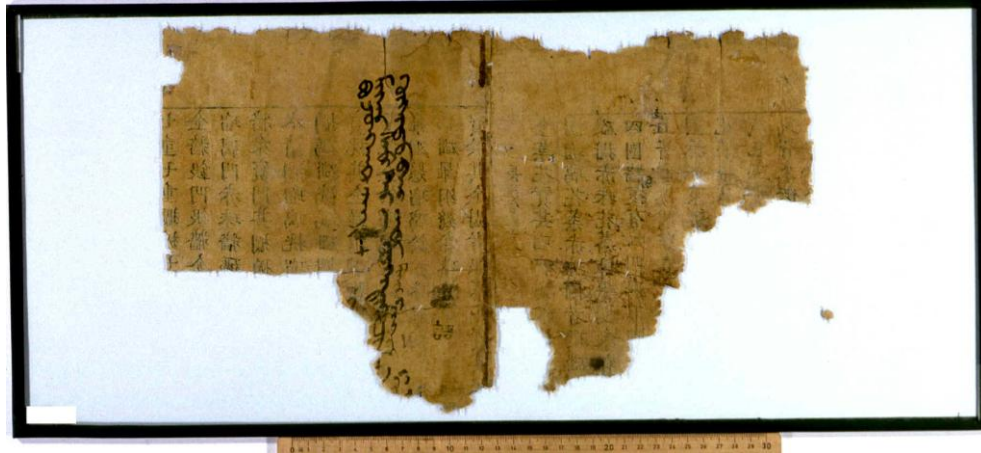
Levha XV.1: U 7001 ön ve arka, Sekiz Yükmek Yaruk Sudur'dan bir fragman.
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

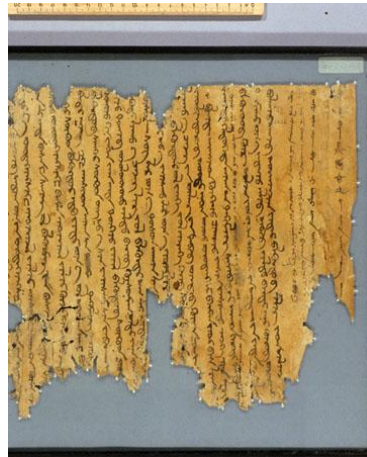
Levha XV.2: U 7068 ön ve arka, Sekiz Yükmek Yaruk Sudur'dan bir fragman.
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

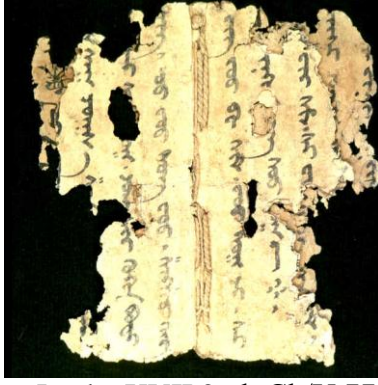
Levha XVI a-b:Ch/U 3910a ön ve arka, Zhang Ahan Jing'in ketebe kaydı ile bir kısmından fragman.

(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

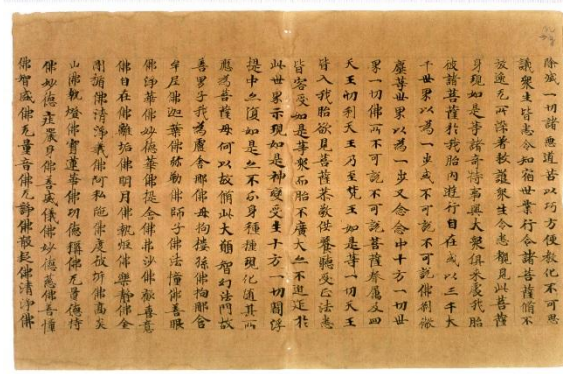

Levha XVII.1:Ch 5546 arka, Fragmanın sağındaki Çince kısımların açıklamalarının yer aldığı Uyğurca Avadāna metni

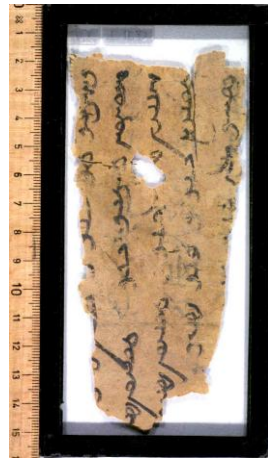
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

Levha XVII.2a-b:Ch/U 7729, Çince ve Uygurca yazılmış örnek bir fragman.
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

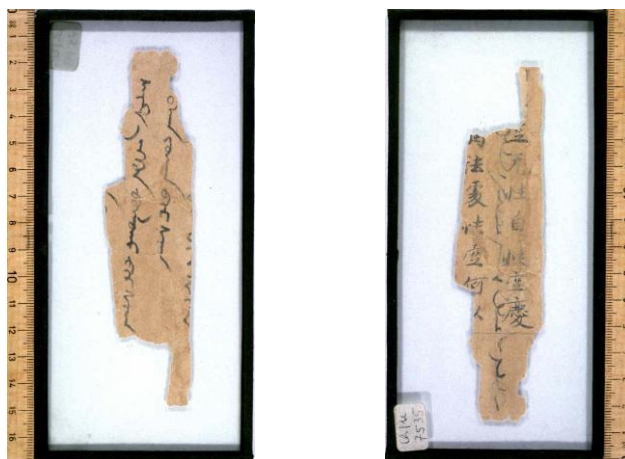
Levha XVIII.1a-b:Ch/U 7570, Çince bir kısım ve İnsadi sutra'dan bir fragman.
(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

Levha XVIII.2a-b:Ch/U 7570, Çince tahtabaskı bir fragmandaki Uygurca yazı.

(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

Levha XIX.1a-b:Ch/U 7535 ön ve arka

(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

Levha XIX.2a-b:Ch/U 7533 ön ve arka

(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).

Levha XX.1a-b:SyrHT 83 arka + SyrHT 84 arka

(© Courtesy of theBerlin-Brandenburgische Akademie derWissenschaften).